

Рівненська обласна рада

Управління культури і туризму Рівненської облдержадміністрації

КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» РОР

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗОШИТИ З ПЕРЕСОПНИЦІ

ВИПУСК 9

ПЕРЕСОПНИЦЯ ● 2024

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

УДК 902 (477. 81)

А - 874

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» РОР*

Редакційна колегія

Прищепя Б. А.,	д.і.н.	–	голова редколегії
Луц В. Д.		–	член редколегії
Морозова О. В.		–	член редколегії

Археологічні зошити з Пересопниці.

А - 874 Зб. наук. праць. Вип. 9. / За ред. Б. А. Прищепи. Рівне: «Волинські береги», 2024. 160 с. + іл.

ISBN

Збірник приурочений до 875-річчя першої літописної згадки про Пересопницю. Опубліковано нові матеріали, отримані під час археологічних досліджень на території України.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії Волині.

УДК 902 (477. 81)

Відповідальний за випуск

Іван Солодуха

Комп'ютерна верстка та дизайн

Віктор Луц, Ольга Морозова

Художнє оформлення обкладинки, обробка ілюстрацій

Віктор Луц

На обкладинці – амфора бронзового віку (III–II тис. до н. е), виявлена під час археологічних досліджень в селі Пересопниця у 2023 році. Зберігається у фондах Культурно-археологічного центру «Пересопниця».

ISBN

© КЗ «Культурно-археологічний центр
«Пересопниця» РОР, 2024

*Щоб збагнути характер
народу, слід пізнати його
історію*

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ми живемо у нелегкий час. В Україні йде жаклива війна. Під час війни культура має навіть більше значення, ніж у час миру. Війна — це руйнування та знищення, а культура — це творіння життя, саме зараз є важливим зберігати пам'ять про все і відроджувати те, що дає людям сили. Це історія, мова, звичаї та традиції. Бо від ворога ЗСУ боронять не тільки нашу територію, а й захищають нашу ідентичність, нашу українську націю загалом.

Культурно-археологічний центр «Пересопниця» вже вкотре пропонує вашій увазі новий збірник наукових статей «Археологічні зошити з Пересопниці», присвячений 875-річчю від дати першої згадки про літописну столицю окремого удільного князівства. А ще тут, у стінах княжого монастиря було створено українську Першокнигу написану живою народною мовою. У час війни мова є надзвичайно важливим елементом у боротьбі з агресором.

Археологічні дослідження у Пересопниці важливі тим, що мають багатий матеріал на якому можна простежити як формувалась людина, як розвивалась мова народу, мислення та духовна культура. Бо знання народом своєї давнини, культури — це зброя, що нищить ворога у наш час. Цьому, надіємось, буде послуговатися пропонований збірник, який містить праці відомих науковців та археологів.

*З повагою Іван Солодуха,
ветеран війни, директор
КЗ «Культурно-археологічний центр
«Пересопниця» РОР*

**Святослав Терський,
Олександр Булига**

П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ СИСТЕМАТИЧНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

Початок систематичного археологічного вивчення Пересопниці пов'язаний з діяльністю корінного волинянина Володимира Шелом'янцева-Терського (1918—1993 рр.). Його бабуся зі слів матері походила з якогось дрібного шляхетського роду, а дідусь по матері — з давньої волинської священничої родини. Ідея стати археологом, дослідником рідного краю вченому підкинули археологи з його оточення у часи молодості. Відтак археолог прагнув бути дослідником саме волинських пам'яток.

На початку 1970-х років на території історичної Волині регулярні археологічні розкопки проводилися лише у Дорогобужі. Тому, коли в Інституті суспільних наук АН УРСР виникла нагода організувати добре фінансовану з бюджету археологічну експедицію з дослідження Волині, постало питання про конкретне волинське літописне місто.

Володимир Терський в 1973 році вирішив припинити систематичні дослідження літописного Звенигорода на Львівщині, оскільки, у відділі археології Інституту вже декілька років лежала написана ним дисертація про це місто.

Археолог бачив себе майбутнім дослідником великого волинського літописного міста. Таким місто стала Пересопниця поблизу Рівного — міста, де він раніше проживав декілька років.

Час для початку стаціонарних досліджень території дитинця Володимиром було вибрано вдало. Восени 1974 р., після того як мешканці с. Пересопниці зібрали врожай на своїх городах, дослідник розпочинає планомірні розкопки на дитинці міста (рис. 1). По приїзді в Пересопницю місцеві мешканці відразу ж познайомили дослідника з усіма, на їх думку, історичними місцями свого села. Такою була печера у схилі пагорба, порослого березами, де вдалося ствердити її використання за княжої доби (окрім кераміки було знайдено бронзовий браслет). Серед перших об'єктів, які викликали велике зацікавлення, було також дослідження ймовірної пристані княжого міста, там де р. Стубла концентровано вимивала з берега чимало оригінальних знахідок княжої доби. Роботи проводилися протягом 1975—1978 рр. під діючим автомобільним мостом поміж селами Пересопницею та Іскрою (рис. 2). Для цього невелика частина річища обносилася тимчасовою дамбою, що дозволяло проводити розкопки.

Рис. 1. Початок розкопок на дитинці Пересопниці. Жовтень 1974 р.

*Рис. 2. Розкопки під автомобільним мостом
поміж селами Пересопницею та Іскрою. 1975 р.*

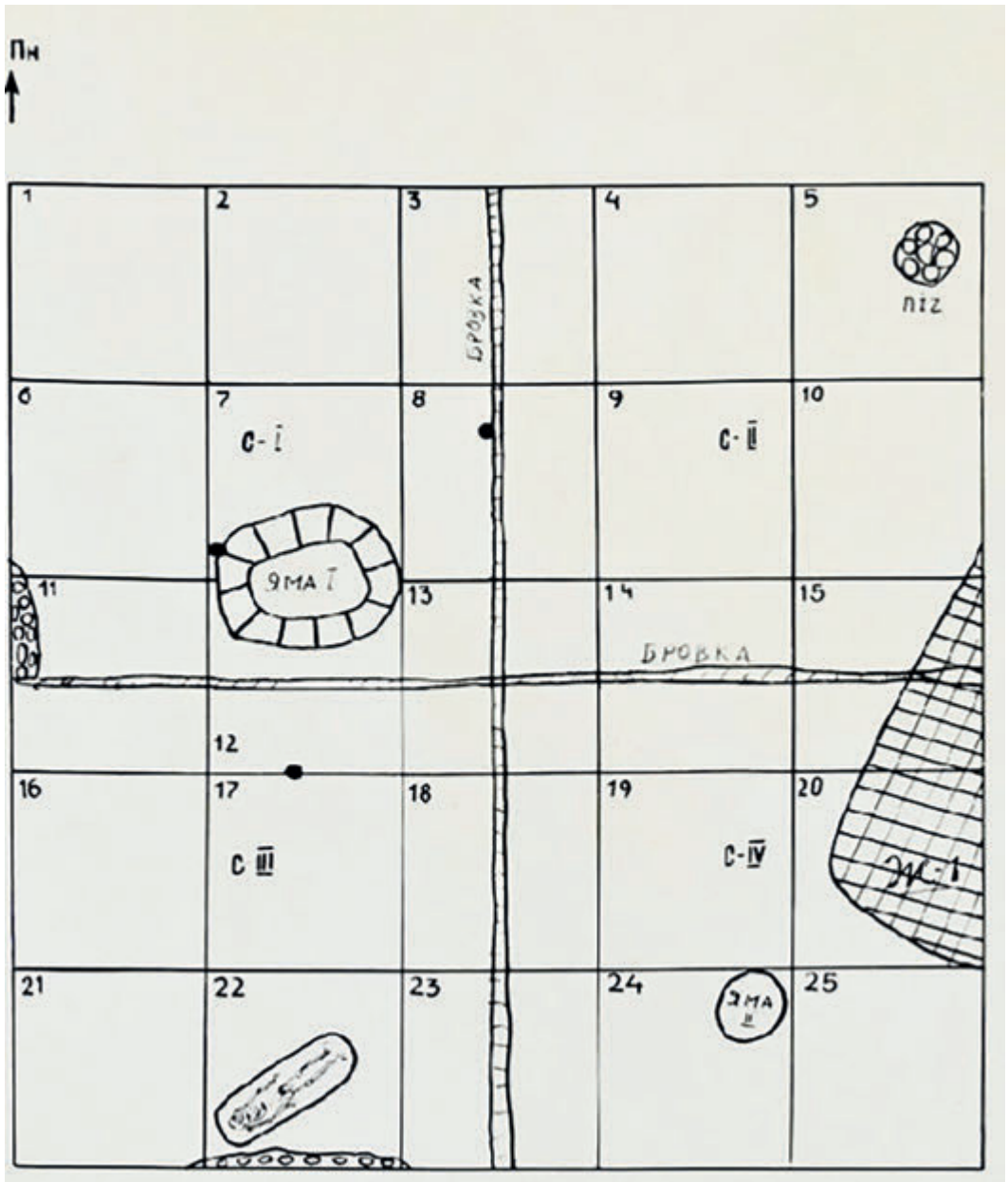

Рис. 3. Приклад розпланування розкопу. 1976 р.

Вже результати першого польового сезону надихнули приєднатися до досліджень працівників Рівненського обласного краєзнавчого музею. І з того часу музей незмінно, аж до польового сезону 1994 р. був співучасником розкопок.

Найцікавішою ділянкою вченому здався район храму св. Миколая поблизу західного кута дитинця. Саме там було закладено розкоп та розвідкову траншею. Оскільки більша частина дитинця вже була зайнятагородами та садибами, дослідження наступних

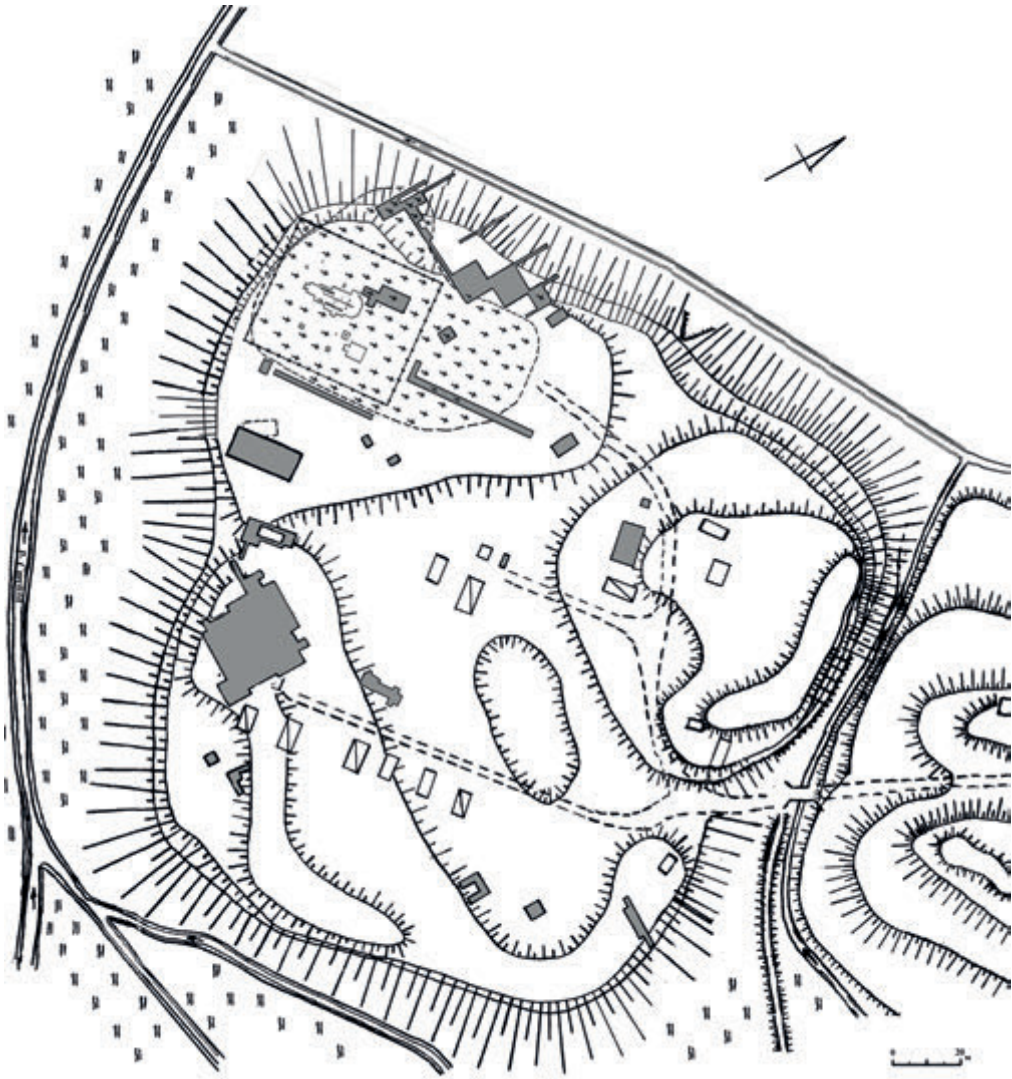

Рис. 4. Пересопниця. Дитинець. Досліджена площа протягом 1974–1995 рр.

років майже повністю були зосереджені на території пасовища, яке займало вільну від забудови смугу вздовж берега р. Стубла.

І в подальшому основними труднощами під час проведення планомірних робіт була заборона мешканців проводити дослідження на своїх городах, а в тих випадках, коли це вдавалось зробити — розміри та орієнтацію дослідницьких шурфів доводилось пристосовувати до меж визначених господарями ділянок. З цієї причини більшість розкопів закладались на вільній від забудови території навколо храму Св. Миколая. Всі виявлені предмети, включно з новожитними ретельно фіксувались дослідником починаючи з орного шару. Перші розкопи мали традиційні для досліджень городищ розміри — 10×10 м, що поділялись бровками на 4 сектори (рис. 3). Бровки в пізніших

Рис. 5. 1977 р. Камеральне опрацювання здобутих матеріалів

розкопах-траншеях шириною 4 м також залишалися до моменту завершення робіт через кожні 5 м. Це дозволяло надійніше фіксувати стратиграфічні перетини не лише на стінках розкопів, але й на бровках.

Таким чином вдалося дослідити понад 2000 кв. м. площі дитинця, а це майже 4% його території (рис. 4).

Важливим моментом організації роботи експедиції було часткове лабораторне опрацювання здобутих матеріалів на місці. Для цього в роботі експедиції виділялося декілька днів, під час яких усі знахідки шифрувались та складався їх інвентарний опис (рис. 5).

Проведені В. Шелом'янцевим-Терським у 1970—1990-і рр. у Пересопниці систематичні археологічні дослідження заклали важливі моменти розуміння історії та археології цієї визначної пам'ятки.

Зокрема, за результатами цих досліджень були з'ясовані важливі моменти хронології та топографії літописного міста. Археологічні дослідження дитинця дали уяву про схему його забудови, розкопки на посаді Пастівник виявили перспективність його подальших досліджень. Укладена на матеріалах цих досліджень карта головних посадських районів міста практично без змін використовується і досі всіма дослідниками Пересопниці.

Серед найважливіших досліджених об'єктів В. Шелом'янцевим-Терським — рештки храму на дитинці [4, 5]. Розкопками вдалося зафіксувати будівельні рештки підвалин восьмикутного дерев'яного храму розмірами приблизно 10×6 м в плані, згорілого

близько межі XIII—XIV ст. Поряд зібрано значну кількість долівкових глиняних полив'яних плиток для підлоги та церковне начиння. Подальше порівняння плану будівельних решток із подібними пам'ятками з інших українських та білоруських міст дозволило здійснити науково обґрунтовану реконструкцію храму (рис. 6).

Було також вивчено споруди, пов'язані з залізобитим та косторізним ремеслом та зібрано зразки місцевого декоративно-ужиткового мистецтва (рис. 7). Досліджена 1976 р. повністю збережена глиняна піч, складена з вальків, на зразок печей кам'янок з виразно проступаючими на внутрішній поверхні слідами дерев'яного каркасу, була розташована в місці суттєвого пониження рельєфу при північному валі дитинця (рис. 8). Її ступінь збереженості дозволила з'ясувати можливе походження назви міста. Ця піч, споруджена на першому етапі заселення території городища у X — на початку XI ст. стала свідченням значних нівелювальних робіт, які проводились в цьому місці під час облаштування оборонних укріплень дитинця (пересипали ґрунт). За давньою волинською традицією*, піч зберегли після розбірки стінових конструкцій будинку та присипали ґрунтом.

З метою з'ясування історичної ролі періодично обстежувалися та досліджувалися місця руйнувань культурних напластунів на городищі у Білеві (рис. 9).

Розкопками овального майданчика для багаторазових довготривалих вогнищ на північній околиці міста в 1987 р. В. Шелом'янець-Терський розпочав вивчення Райковецького етапу функціонування Пересопниці [7, с. 879]. Подібне вогнище, тільки значно більшого розміру функціонувало південніше Луцька в урочищі «Чортова буремля» на вершині останця по центру спеціально облаштованого амфітеатру [2, с. 183].

Громадський резонанс, який мали розкопки у період пробудження національної свідомості на зламі 1980/1990-х рр., закономірно привели до ідеї створення у Пере-

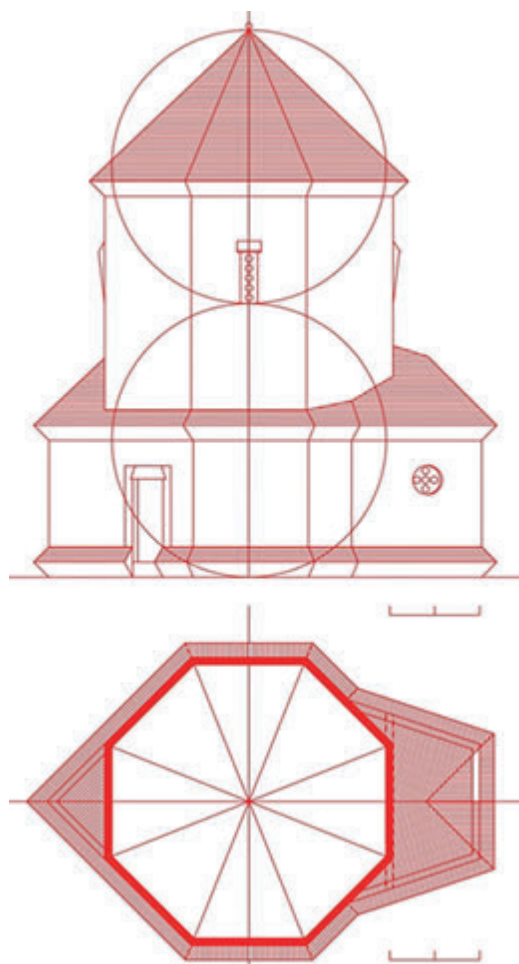

Рис. 6. Реконструкція дерев'яного храму кінця XIII—XIV ст. Автор – доктор архітектури Юрій Діба

* На дитинці Лучеська аналогічно зберегли піч, яка потрапила під самий гребінь споруджаного земляного валу. Більше того, її склепіння укріпили, щільно набивши камінням топку. Про можливі причини такого звичаю, див.: Терський С. В. Лучеськ X—XV ст. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006, с. 184

Рис. 7. Вироби косторізного ремесла з розкопок 1975 та 1982 рр.

Рис. 8. Піч при північному валі дитинця. 1975 р.

сопниці храму-пам'ятника з кімнатами для археологічної експедиції. Через три десятиліття, у 2011 р., під час облаштування приміщень новостворюваного Культурно-археологічного центру було, принаймні, частково використано тодішній проект споруди храму-музею, лише будівля втратила хрест на куполі.

Археологічні роботи одного з авторів статті у 1990-і рр. були безпосереднім продовженням попередніх досліджень. Важливим моментом цього етапу розкопок була локалізація багатого дружинного будинку на дитинці, початок вивчення житлової забудови посадів Пастівник та Замостя. Проведені наприкінці 1990-х рр. дослідження дозволили поставити питання про короткочасне (?) перебування в Пересопниці монгольського гарнізону та пролягання східної ділянки кордону держави Романовичів на початковому етапі існування Улусу Джучі [3]. Розкопки на посаді Замостя ствердили його постійне заселення починаючи від VII ст. У VIII ст. цей посад уже мав високий соціальний статус у структурі гнізда поселень Райковецької культури, про що свідчила виявлена там майстерня золотаря. Половина ливарної форми, виявлена в майстерні, свідчила, що майстер відливав оздобу, характерні для балкано-візантійської мистецької школи [6, с. 22—24]. Там же неподалік було знайдено котлован будинку XIII—XIV ст., в якому, ймовірно, проживали монгольські дружинники (рис. 10). Житлові комплекси з керамікою, характерною для головних центрів Волині (Лучеськ, Володимир, Перемиль) здобутою під час розкопок 1994—1998 рр. на дитинці та посаді Замостя, дозволили стверджувати, що Пересопниця залишалась значним міським осередком і в період існування так званої Любартової держави [8].

Натомість, широкомасштабні та добре фінансовані з обласного бюджету дослідження посаду Пастівник, які розпочалися 2002 р. під керівництвом рівненського археолога Богдана Прищепи, дали можливість глибше зрозуміти етапи функціонування цього посаду. До розкопок залучались чисельні студенти-практиканти рівненських ВНЗ. Це

Рис. 9. Рятівні розкопки при деструкції валу дитинця на Білівському городищі. 1984 р.

Рис. 10. Котлован житла кінця XIII–XIV ст. на урочищі Замостя. 1997 р.

давало можливість дослідити за польовий сезон значно більші площі. Окрім різночасової житлово-господарської забудови було виявлено досі невідому храмову ділянку з прямокутними контурами дерев'яної церкви довжиною із заходу на схід — 6,8 м, шириною — від 3,2 м у західній частині до 3,8 м у східній частині, з ледве прописаним виступом апсиди у північно-східній частині фундаменту.

Було з'ясовано, що кладовище при храмі було оточено глибоким ровом. Достатньо об'ємний рів був способом означення його меж у давнину. Ще одну ділянку рову шириною 7,5 м відкрито південніше при кладовищі поряд кам'яного хреста. Продовжено вивчення «золотарського» кварталу Пастівника, вивчено низку споруд Райковецької культури [1], які свідчать про важливість цього посаду у структурі передуючого місту племінного осередку волинян. Загалом на Пастівнику досліджено понад 1600 кв. м площі.

Також врешті розпочалися розкопки на головному посаді міста, які виявили його складну історію та топографію, дали додаткову інформацію стосовно життя містечка, як власності монастиря XVI—XVII ст.

У 2010-і рр. і до сьогодні до числа самостійних дослідників Пересопниці долучається молоде покоління археологів. Перспективними є розкопки археологів Рівненського обласного краєзнавчого музею Олексія Войтюка та Віти Коцюбайло.

Таким чином, літописна Пересопниця має великі перспективи у плані створення на її території археологічного заповідника.

Джерела та література:

1. Прищепя Б. А., Горбаненко С. А. Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник) // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 112—121.
2. Терський С. В. Лучеськ X—XV ст. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006.
3. Терський С. В. Літописна Пересопниця у системі міст Східної Волині ординського періоду (сер. XIII—XIV ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне, 2014. — Вип. 25. — С. 116—120.
4. Терський С. В., Диба Ю. Р. Архітектура церкви Св. Миколая княжої Пересопниці середини XIII ст. // Матеріали доповідей Комісії архітектури та містобудування НТШ (28—29 березня 2018 р.). — Львів, 2018. — С. 19—22.
5. Терський С. В., Диба Ю. Р. Церква Св. Миколая середини XIII ст. з дитинця Пересопниці // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scholarly articles. — Холм-Львів, 2018. — Number 10. — С. 160—170.
6. Терський С. В. Ливарні форми та матриці золотарів VIII—XIV ст. у фондах ЛІМ // Наукові записки (Львівський історичний музей). — Вип. 19. — Львів, 2021. — С. 21—35.
7. Терський С. В., Стасюк І. М. Ранньосередньовічні східнослов'янські городища північно-східного Прикарпаття: сучасний стан вивчення // Актуальні питання у сучасній науці. — 2024. — № 1(19). — С. 872—882.
8. Терський С. В. Золотоординський імпорт XIV ст. у керамічних комплексах міст Заходу України // *Późne średniowiecze w Karpatach / Pod red. J. Gancarskiego.* — Krosno, 2024. — S. 313—336.

Терський С. В., Булига О. С. П'ятдесят років систематичних археологічних досліджень літописної Пересопниці.

Пересопниця на сьогодні єдина на території історичної Волині пам'ятка, яка, практично безперервно та систематично досліджується археологами п'ятдесят років. Початок розкопкам цього літописного міста було покладено в 1974 р. експедицією львівського археолога В. Шелом'янцев-Терського (1918—1993 рр.), який незмінно досліджував її аж до своєї смерті. Систематичні та результативні розкопки послужили поштовхом для створення у с. Пересопниця Культурно-археологічного центру. Сьогодні дослідження львівських археологів у Пересопниці продовжує молода плеяда місцевих археологів — Олексій Войтюк та Віта Коцюбайло.

Ключові слова: Пересопниця, археологічні розкопки, В. Шелом'янець-Терський, Культурно-археологічний центр.

Tersky S. V., Bulyga O. S. Fifty years of systematic archaeological research of the chronicle of Peresopnytsia.

Peresopnytsia is currently the only monument in the territory of historical Volyn that has been practically continuously and systematically investigated by archaeologists for fifty years. The excavations of this annalistic city began in 1974 by an expedition of Lviv archaeologist V. Shelomyantsev-Tersky (1918—1993), who invariably investigated it until his death. Systematic and effective excavations served as an impetus for the creation of the Cultural and Archaeological Center in the village of Peresopnytsia. Today, the research of Lviv archaeologists in Peresopnytsia is continued by a young galaxy of local archaeologists — Oleksiy Voytyuk and Vita Kotsiubaylo.

Keywords: Peresopnytsia, archaeological excavations, V. Shelomyantsev-Tersky, Cultural and Archaeological Center.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бардецький Андрій** (м. Дубно) — магістр, аспірант Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
- Булига Олександр** (м. Рівне) — старший науковий співробітник відділу давньої історії та середніх віків КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Верба Тарас** (м. Луцьк) — старший науковий співробітник відділу історії Волині Волинського краєзнавчого музею, PhD
- Войтюк Олексій** (м. Рівне) — військовослужбовець
- Жарська Оксана** (с. Пересопниця) — старша наукова співробітниця КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» РОР
- Коцюбайло Віта** (м. Рівне) — старша наукова співробітниця відділу давньої історії та середніх віків КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Луц Віктор** (м. Рівне) — старший науковий співробітник сектору мистецтв КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР, заслужений працівник культури України
- Морозова Ольга** (м. Рівне) — завідувачка сектору впровадження цифрових технологій КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Нечитайло Павло** (Рівне) — старший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, кандидат історичних наук
- Нікольченко Юзеф** (м. Рівне) — доцент кафедри культурології Маріупольського державного університету (м. Київ), доцент, заслужений працівник культури України
- Омельченко Олександр** (м. Кам'янець-Подільський) — дизайнер
- Парфенюк Лариса** (м. Рівне) — старша наукова співробітниця КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» РОР
- Пахалюк Сергій** (м. Луцьк) — аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

Пилипів Лариса (с. Пляшева) — завідувач відділу НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Прищепя Богдан (м. Рівне) — доктор історичних наук, професор кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування

Пшеничний Юрій (м. Дубно) — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії ДІКЗ м. Дубно

Семенович Олена (м. Рівне) — учений секретар КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Скрипка Олександр (м. Рівне) — науковий співробітник відділу давньої історії і середніх віків КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Терський Святослав (м. Львів) — доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»

Тимчук Дмитро — військовий ЗСУ

ЗМІСТ

Вступне слово.....	3
Бардецький А., Пшеничний Ю. Комплекс фінального горизонту тшинецького культурного кола з багаточислової пам'ятки Дубно – острів Дубовець	5
Верба Т., Пахалюк С. Археологічні розвідки поблизу Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря на Волині	19
Жарська О. Літописна Пересопниця. Сучасні дослідження.....	29
Коцюбайло В. Обстеження пам'яток давньоруської доби в с. Пересопниця у 2023 р.....	37
Луц В., Морозова О. Історичний літопис Миколаївської церкви села Пересопниці 1806 року	43
Нечитайло П., Тимчук Д., Омельченко О. Об'єкти другої половини XVII-XVIII століття з досліджень полонської фортеці у 2021 р. (попереднє повідомлення)	61
Нікольченко Ю. «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича про Волинь.....	83
Парфенюк Л. Постать Володимира Шелом'янцева-Терського в історії археологічних досліджень Пересопниці	91
Пилипів Л. Археологічні дослідження поля Берестецької битви: проблеми та перспективи	96
Прищепя Б., Войтюк О. Інструменти для письма — писала періоду Київської Русі зі Східної Волині	101
Пшеничний Ю. Нові джерела до вивчення матеріальної культури літописного міста Дубен на основі шурфування у 2023 р.....	115
Семенович О. Знахідки з Пересопниці в колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею.....	130
Скрипка О. Прясла вельбарської культури з території басейну річки Горинь у межах Волинської височини (за матеріалами з фондів РОКМ)	138
Терський С., Булига О. П'ятдесят років систематичних археологічних досліджень літописної Пересопниці	146
Відомості про авторів	156

Науково-краєзнавче видання

**АРХЕОЛОГІЧНІ ЗОШИТИ
З ПЕРЕСОПНИЦІ**

Збірник наукових праць

Випуск 9

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій
Віктор Луц